Cholera in de klas?

P.D. 't Hart

Ziekte is van alle tijden. Ook al haalt slechts het topje van de ijsberg de schoolboeken, toch wil dat niet zeggen dat men zich er maar weinig van aantrok. Dit artikel is gewijd aan de cholera-golf die onder andere Nederland in de vorige eeuw teisterde. Hoe reageerde men erop en welke maatregelen werden getroffen?

Dr P.D. 't Hart is verbonden aan het Utrechts Universiteitsmuseum, van zijn hand verscheen vorig jaar het boek *Utrecht en de cholera 1832-1910*.

Amerikaanse caricatuur uit 1866. Er was toen al ontdekt dat de ziekte iets te maken had met het drinkwater, maar de geleerden waren het er nog niet over eens. Onder andere daarom duurde het in de meeste plaatsen nog heel wat jaren voordat een waterleiding werd aangelegd. (Coll. William Helfland, New York)

Wat zullen de leerlingen over vijftig jaar in hun geschiedenisboek kunnen lezen over AIDS? Waarschijnlijk niet veel meer dan onze leerboeken vertellen over de Zwarte Dood.
Of over de influenza-epidemie van 1918-1922; deze aanval van de "Spaanse Griep" kostte over de hele wereld naar men aanneemt ongeveer 20 miljoen doden. Talloos veel meer mensen waren een tijdlang hard ziek. Het maatschappelijk leven werd erdoor verlamd, verwarring en machteloosheid heersten alom, het leven van ongeteld velen werd er grondig door veranderd. Toch vinden wij de Eerste Wereldoorlog - die "maar" zo'n 9 miljoen doden kostte - belangrijker en besteden we daar wel aandacht aan in de les.

Het lijkt wel alsof wij bepaalde rampen minder interessant vinden dan andere. Laat deskundigen maar uitmaken hoe dat komt, ik volsta met de constatering dat teveel historici onvoldoende aandacht besteden aan deze aspecten van de sociale geschiedenis.

Toch hebben sommige epidemieën en andere rampen ook volgens vakgenoten wel degelijk blijvende invloed gehad op het verloop van de geschiedenis. Neem bijvoorbeeld de *cholera asiatica* die in de vorige eeuw een aantal keren de wereld overspoelde. In Nederland vielen tussen 1832 en 1867 bijna 66.000 doden. '*Door de cholera-epidemie van 1866 en de pokkenepidemie van 1871 ontwaakte het inzicht dat de openbare hygiëne misschien te wensen overliet*', schreef Stokvis in 1987.[1]
Anderen waagden zich aan krachtiger taal: de cholera was de zweepslag die de overheid aanzette tot activiteiten. '*De grote stimulans voor de overheid om meer aandacht te gaan geven aan de openbare gezondheidszorg, is zonder meer uitgegaan van de cholera-epidemieën. Meer dan welke andere besmettelijke ziekte ook heeft de cholera als hefboom gefungeerd om uiteindelijk maatregelen te gaan treffen om tot een effectieve gezondheidszorg te komen*'.

Het kan dus best zinvol zijn om in de geschiedenisboeken op zijn minst een paar regels te wijden aan deze epidemische ziekte en zijn gevolgen. Daarmee kunnen de lezers op het spoor worden gezet van heel onverwachte aspecten van het verleden. In de les kan de cholera thema zijn om maatschappelijke structuren te behandelen en de krachten die daarop invloed hebben.

Hoe zouden wij reageren?

Uitgangspunt kan de vraag zijn hoe wij zouden reageren als er plotseling een onbekende en uiterst besmettelijke ziekte talloze slachtoffers zou eisen. Wat zouden onze artsen en onze overheden dan doen?

Op zulke vragen kan iedereen een aantal trefwoorden formuleren. Verdieping van de vroomheid bijvoorbeeld, of in paniek vluchten; grote investeringen in onderzoek en streng toezicht op de naleving van allerlei regels.
Wie dan (zo mogelijk met behulp van wat archiefstukken uit de "eigen" omgeving) laat zien dat het in de vorige eeuw weinig anders toeging, zou weleens een dankbaar gehoor kunnen vinden. En dan zwijg ik nog over de mogelijkheid om met behulp van zulk materiaal werkstukken te laten maken.

Kan de cholera aanleiding geweest zijn tot maatschappelijk veranderingen?
Wie ziet hoe geschokt de tijdgenoten reageerden, kan zich dat best voorstellen.[2] Zeker toen de ziekte in 1832 voor de eerste keer toesloeg, sprak iedereen erover. De krant besteedde er voor die tijd veel aandacht aan. Ook de latere epidemieën gingen niet ongemerkt voorbij. Vooral de dominees-dichters hebben er regels aan gewijd. Met hen beschouwden velen de cholera als een goddelijke straf voor de zonden, als een oproep tot bekering.
Over de epidemie van 1849 schreef Ter Haar bijvoorbeeld:

'Een stemme des geweens wordt over de aard' vernomen,
Een bange en langgerekte klacht: "Ze is weer nabij! Zij komt! Zij is teruggekomen!
De ziekte, sidd'rend ingewacht'
[...]
'Haar naam? - Haar naam alleen doet, waar zij komt verbleeken;
Een gil, een dof gekreun volgt dien als echo na.
Men huivert, wat men vreest, nauw hoorbaar uit te spreken,
En zwijgend schudt men 't hoofd als doodsvoorspellend teeken,
Of mompelt: Cholera!'

En dan volgt een ernstige oproep de zonden de rug toe te keren en vergiffenis te vragen om zo God te vermurwen.

Frustrerend

Het moet voor iedereen buitengewoon frustrerend geweest zijn dat men tot 1883 eigenlijk niets met zekerheid wist over de oorzaak en de verspreiding van de ziekte. Ook toen Koch in dat jaar had ontdekt dat de Vibrio Cholerae de schuldige was, duurde het lang voordat iedereen overtuigd was. Men kon toen alles op alles zetten om de ziekte te voorkomen, maar een geneesmiddel ontbrak tot vele jaren later. Al die tijd hing de choleradood iedereen boven het hoofd. Want hoewel het vanaf het begin duidelijk was dat de ziekte voornamelijk armen trof, de welgestelden konden zich beslist niet veilig voelen.

Men kende de symptomen: mateloos braken en onvoorstelbare diarree. *'Handen en voeten waren blaauw; het koude zweet vloeide in stroomen; eene doodelijke drukking gevoelden zij allen op de hartkuil; terwijl een ondraagelijke dorst, die door niets te lesschen was, en mond en keel verzengde, onbeschrijfelijke kwelling veroorzaakte'.*

Als de cholera de kans kreeg in het land binnen te dringen, liep iedereen het risico onder zulke gruwelijke omstandigheden te sterven.

Burgers hebben grote druk uitgeoefend op de plaatselijke en de landelijke overheid om zich intensiever dan tevoren met de volksgezondheid te bemoeien. Het ligt voor de hand dat hun bezorgdheid vooral werd ingegeven door de angst voor de cholera. Deze ziekte legde onverbiddelijk de tekortkomingen bloot in de bestaande verdedigingsmiddelen tegen besmettelijke ziekten.
Het werd steeds duidelijker dat collectieve voorzieningen onmisbaar waren voor de volksgezondheid. Het slopen van achterbuurten en het bouwen van gezonde arbeidershuizen kon bijvoorbeeld niet aan particulieren worden overgelaten. Wie deze broeinesten van epidemische ziekten uit de weg wilde ruimen, kon niet afwachten totdat speculanten of woningbouwverenigingen het initiatief namen. En zolang sloppenwijken bestonden, kon de ziekte opnieuw toeslaan.
Vrees voor het eigen hachje en christelijke naastenliefde waren drijfveren om aan te dringen op krachtige en blijvende maatregelen ter voorkoming van de cholera.

Op het eerste gezicht lijkt de samenhang tussen cholera en de maatschappelijke veranderingen in de vorige eeuw ondubbelzinnig. De epidemie van 1866 bracht veel commotie en eiste een groot aantal slachtoffers. In de volgende jaren werden drinkwaterleidingen en rioleringen aangelegd. De zorg voor de volksgezondheid en voor de armen werd in een aantal wetten vastgelegd. Veel weldenkende burgers vonden dat de "Sociale Quaestie" moest worden opgelost en drongen met succes aan op verbetering van de volkshuisvesting. Zulke maatregelen werden door vooruitstrevende artsen aanbevolen ter be-

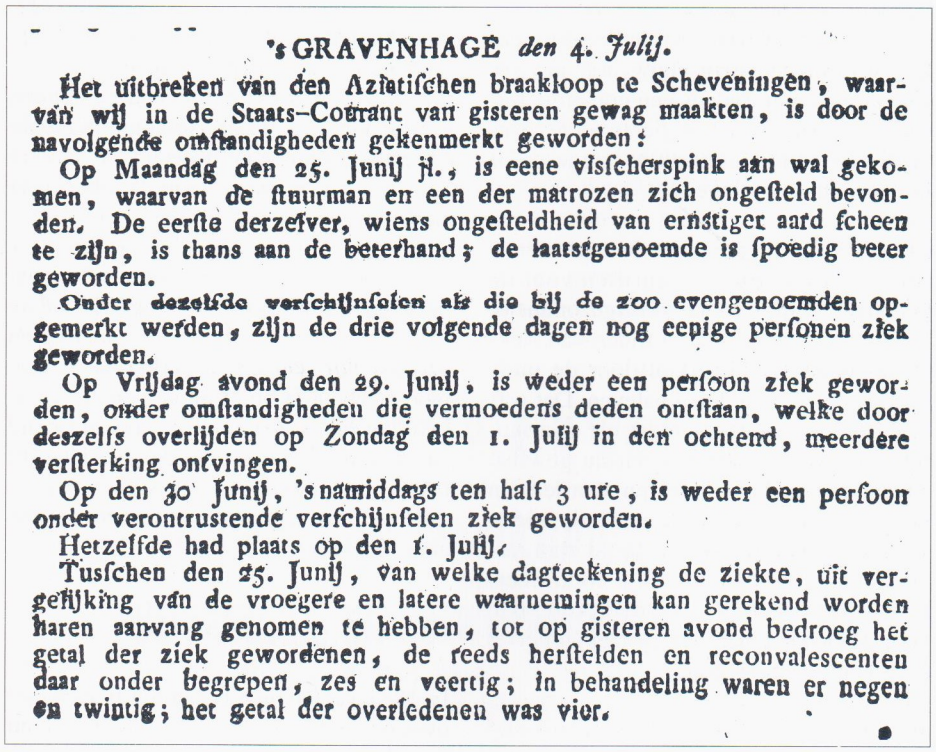

's GRAVENHAGE *den 4. Julij.*

Het uitbreken van den Aziatiſchen braakloop te Scheveningen, waarvan wij in de Staats-Courant van gisteren gewag maakten, is door de navolgende omſtandigheden gekenmerkt geworden:

Op Maandag den 25. Junij jl., is eene viſcherspink aan wal gekomen, waarvan de ſtuurman en een der matrozen zich ongeſteld bevonden. De eerſte derzelver, wiens ongeſteldheid van ernſtiger aard ſcheen te zijn, is thans aan de beterhand; de laatstgenoemde is ſpoedig beter geworden.

Onder dezelfde verſchijnſelen als die bij de zoo evengenoemden opgemerkt werden, zijn de drie volgende dagen nog eenige perſonen ziek geworden.

Op Vrijdag avond den 29. Junij, is weder een perſoon ziek geworden, onder omſtandigheden die vermoedens deden ontſtaan, welke door deszelfs overlijden op Zondag den 1. Julij in den ochtend, meerdere verſterking ontvingen.

Op den 30 Junij, 's namiddags ten half 3 ure, is weder een perſoon onder verontrustende verſchijnſelen ziek geworden.

Hetzelfde had plaats op den 1. Julij.

Tuſſchen den 25. Junij, van welke dagteekening de ziekte, uit vergelijking van de vroegere en latere waarnemingen kan gerekend worden haren aanvang genomen te hebben, tot op gisteren avond bedroeg het getal der ziek gewordenen, de reeds herſtelden en reconvalescenten daar onder begrepen, zes en veertig; in behandeling waren er negen en twintig; het getal der overledenen was vier.

In de Utrechtsche Courant van 6 juli 1832 werd aandacht besteed aan het uitbreken van de cholera in Nederland. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht)

strijding van de cholera en andere besmettelijke ziekten.
De conclusie ligt voor de hand: de epidemieën gaven de stoot tot deze veranderingen.

Ook andere krachten

Wie de zaak wat nauwkeuriger bekijkt, merkt al gauw dat er meer aan de hand was. De eerste cholera-epidemie trof Nederland in 1832 terwijl pas in de tweede helft van de eeuw sprake is van sociale politiek. Daar zit dus wel veel tijd tussen om een sterke samenhang te veronderstellen. Maar wellicht hoopte men dat de ziekte niet zou terugkomen en kwam men pas in beweging toen de epidemieën elkaar snel opvolgden.

Toch zijn er argumenten te vinden om niet teveel gewicht aan de cholera toe te kennen. De ziekte was niet meer maar ook niet minder dan één van de krachten die de eeuw hebben veranderd. De behoefte aan betere woningen voor de arbeidende stand kwam bijvoorbeeld ook voort uit vrees voor sociale onrust. De vraag naar geschoold personeel groeide en de lonen stegen een beetje. Arbeiders die zelfbewuster werden en zich wat meer konden permitteren, weigerden langer tevreden te zijn met erbarmelijke huisvesting.
In de snel groeiende steden werd de stank van gebrekkige riolering en smerige grachten steeds penetranter. Stank was gevaarlijk en moest zoveel mogelijk uit het leven van de beschaafde burgers worden uitgebannen.
Christelijke bewogenheid en veranderende opvattingen over de verantwoordelijkheid voor de naaste speelden ook een rol.

Sedert onheuglijke tijden

Er is nog een krachtig argument tegen de bewering dat de overheid pas echt in beweging kwam onder de druk van de cholera. De zorg voor de volksgezondheid was namelijk sedert onheuglijke tijden een overheidstaak. Dat kan met tal van voorbeelden worden geïllustreerd.
Een ordonnantie van het stadsbestuur van Utrecht uit 1758 verbood onder meer uitwerpselen op straat of in de gracht te smijten. '*Tot wegneeminge van de occasie om zulks te doen, zullen de Eigenaars van Huizen of Kameren, 't zij waar die ook binnen deeze Stad staan, gehouden zijn in dezelve, of op het Erve van ieder Huis, ofte Kamere respondeerdende, te hebben een Secreet, ende zoo wanneer die in kwaden staat zijn, dezelfde datelijk te doen ruimen en wederom bruikbaar te maken, op de verbeurte van drie guldens. (...)*
Word ook aan ieder verboden, het zij jong of oud, op eenige Bruggen, Kerkhoven, Wallen, Trappen ofte Hollen derzelven, aan eenige Huizen, ofte op eenige andere publique Plaatsen binnen deze Stad of buiten dezelve in de Voorsteden, haar gevoeg te doen, ofte tegens eenige Deuren of Keldervensters, haar Water te maken, op verbeurte van drie guldens. (...)
Ende worden derhalve alle Ouders belast, hare kinderen te verbieden, ende ook niet te gedogen, dat hare Kinderen op de Straaten of in de Gooten, 't zij op Stoeltjes ofte anders om haar gevoeg te doen, worden gezet, maar zullen gehouden zijn, hare Kinderen zulks in hare Huizen te laten doen, of ten minsten zoodanig, dat daar door geen onreinheit op de straten gebragt worde, op gelijke poene telken reize.'

Wie in oude stedelijke ordonnanties en plakkaten neust, komt uit veel vroeger tijden precies zulke bepalingen tegen. In 1580 bijvoorbeeld werd in Utrecht voorgeschreven dat de straten dagelijks gereinigd moesten worden '*omme te verhoeden die groote stank, wesende ende komende, door dien dat die straaten en geuten seer onreyn blyven leggen, ende niet schoon gemaakt en worden*'.

Zorg voor de openbare hygiëne is dus zeker geen nieuwtje dat uit angst voor de cholera is ingevoerd. Als de overheden vernamen dat ergens een ernstige epidemische ziekte heerste, namen zij preventieve maatregelen, al ver voor 1800. Omstreeks dat jaartal verkondigden vooruitziende geesten dat de overheid zich daarmee krachtiger dan tevoren moest bemoeien.
Vanouds werden riolen en goten gereinigd onder verantwoordelijkheid van de overheid. Dat gebeurde natuurlijk voornamelijk in de buurten waar de welgestelden woonden, maar toch...
Het is een willekeurige greep uit talloze voorbeelden die demonstreren dat er geen sprake was van ergerlijke onverschilligheid of gelatenheid voordat de cholera toesloeg.

Sedert het einde van de achttiende eeuw was de aandacht voor openbare hygiëne zelfs gegroeid doordat geleerden bezorgd de samenstelling van de lucht onderzochten. Bezorgd omdat velen dachten dat besmettelijke ziekten werden verspreid via de lucht. De boosdoener was onzichtbare gifstof - het miasma - die onder bepaalde omstandigheden zo overvloedig aanwezig kon zijn dat er mensen ziek werden.[3]
Tijdens epidemieën probeerde men daarom al in de Klassieke Oudheid de lucht te reinigen door grote vuren te branden.

Cholera.

*** Als voorbehoed- en krampwerend middel worden in deze dagen aanbevolen en steeds met het gunstigst gevolg gebruikt: de **double Strongness Pipperminth** en **Ginger-** of **Gember-Pepermunt**, à **20** cts. de doos; (voorzien van Eng. wapen en fabriek), bij onderstaande Depots verkrijgbaar: *Utrecht*, Wed. WAGENER-BOTZEN, Voorstraat. *Amersfoort*, G. W. ZWIERS. *Baarn*, Gez. NOBBE. *Soest*, H. J. WOUDENBERG. *Vianen*, W. HOOGEDOORN. Dépôts worden in alle verdere steden en op dorpen in de provincie Utrecht gevestigd op franco aanvrage aan de HH. **WILLEMS & Co.** te *'s Gravenhage*, Smidswater, n°. 12.

*** H. MELDER te Utrecht geeft heden uit:

EEN BARMHARTIG GOD!

TE MIDDEN DES TOORNS, Leerreden over Hosea 11 : 8, 9, door H. F. KOHLBRüGGE, Doctor in de Godgeleerdheid, Predikant der Nederlandsch Gereformeerde Gemeente te Elberfeld. Uitgesproken ten tijde der **Cholera**-ziekte, naar het Hoogduitsch. Prijs 5 Cent, ter verspreiding 50 Ex. *f* 2, 100 Ex. *f* 3.50.

Ds. COENRAAD MEL, Gebed in tijden van pest (Cholera) en besmettelijke ziekten. 1 Cent, 100 Exempl. 80 Cent.

Advertenties uit het Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 1866. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht)

Het spreekt vanzelf dat men ook het ontstaan van grote stank wilde voorkomen. Dat was in de vorig eeuw nog net zo. Boeren mochten tijdens een epidemie bijvoorbeeld hun land niet gieren en het was verboden de grachten uit te baggeren of de beerputten te ledigen.

Er bestonden dus ver voor de negentiende eeuw al regels en voorschriften voor de openbare hygiëne en de volksgezondheid. De overheid probeerde in tijden van ziekte de schade te beperken door de oude plakkaten streng te laten naleven. Dat was een moeilijke opgave omdat het staatsapparaat weinig voorstelde en de gewone zaken ook gedaan moesten worden. In normale tijden, als iedereen zijn eigen gang weer ging, hield niemand zich aan zulke hinderlijke en moeilijk controleerbare regels. Ook de overheid koos dan voor de gewone orde van de dag en liet de teugels glippen.

Hoe steviger de overheid het dagelijks leven in zijn greep kreeg, des te strenger kon het toezicht in de vorige eeuw worden. Des te makkelijker en vanzelfsprekender werd het ook leiding en sturing van bovenaf te aanvaarden.

De cholera een rem op de vooruitgang?

Men zou zelfs kunnen vermoeden dat de cholera de vooruitgang heeft geremd. Conservatieve burgers hebben misschien gedacht dat de maatregelen afdoende waren en dat er dus eigenlijk niets wezenlijk hoefde te veranderen. De ziekte trof immers weinig welgestelden en ook onder de armen was het aantal slachtoffers veel lager dan men had gevreesd. De artsen noteerden nauwkeurig onder welke omstandigheden iemand ziek was geworden. '*Over het algemeen hadden zich de door den braakloop aangetaste personen, kort tevoren, aan afwijkingen in den leefregel, vooral aan het misbruik van sterken drank, schuldig gemaakt, of wel, waren bij dezelve hevige gemoedsaandoeningen voorafgegaan.*'
Voor een groot deel was het dus hun eigen schuld, want er werd voortdurend op aangedrongen matig en rein te leven en angst en schrik te voorkomen. Als ze dan grote hoeveelheden verboden vruchten snoepten - bijvoorbeeld goedkoop onrijp fruit - hoefde niemand wroeging te voelen of de maatschappij te willen veranderen. Het zou voldoende zijn de armen wat meer hulp en dringende adviezen te geven.

Voor de nette armen kon men wat werkgelegenheid scheppen zodat ze beter in staat waren de adviezen op te volgen.
Goede voorlichting en opvoeding zouden voldoende zijn om de ziekten hun ergste dreiging te ontnemen. Kortom, de cholera kan juist het conservatisme hebben versterkt.

Bij een aantal burgers is dat misschien het geval geweest, maar bij de meesten zal de cholera het verlangen naar verandering en vernieuwing hebben versterkt. Dat er veel moest gebeuren blijkt uit een aantal voorbeelden die voornamelijk zijn ontleend aan de geschiedenis van de stad Utrecht tijdens de epidemieën. Er is geen aanleiding te geloven dat het in andere steden anders toeging.

Onwillige armen

In 1831 verschenen berichten in de krant over de cholera asiatica die in Rusland en Duitsland veel slachtoffers maakte en paniek veroorzaakte onder de bevolking. Zou het de Zwarte Dood uit de Middeleeuwen zijn?
De regering in Den Haag stuurde een commissie van drie artsen naar Duitsland. Daar moesten zij de ziekte met eigen ogen bestuderen en onderzoeken of de methoden en middelen hielpen die hun collega's gebruikten. Zo deed men dat in die tijd. Als ergens een dreigende epidemie was uitgebroken, gingen artsen (vaak op eigen initiatief) daarheen om poolshoogte te nemen.

De commissie schreef een rapport waarin alle kennis en ideeën over de cholera asiatica zijn samengebald.[4]
De tijdgenoten zullen het meest zijn geschrokken van de conclusie dat er geen kruid tegen de cholera was gewassen. In het beginstadium van de ziekte wilden de bekende middelen nog weleens helpen. Bekend, want er heersten in die onhygiënische tijden natuurlijk veel ingewandskwalen en in de loop der eeuwen hadden de medici geleerd wat daartegen hielp. Opiumpreparaten bijvoorbeeld en kruidenthee. Volgens de commissie kon de medische wetenschap alleen iets bereiken als iedereen direct naar de dokter ging zodra hij buikklachten had. Men ging er namelijk vanuit dat de cholera een gewone buikaandoening was die om de een of andere reden uit de hand was gelopen.
Achteraf kunnen wij nu wel zeggen dat het dan in veel gevallen om een doodgewone ingewandskwaal ging. Maar voor de mensen van toen was het een strohalm: er

vas dus wel degelijk hulp, als je de des-undige maar op tijd raadpleegde.

Maar telkens als de cholera heerste, laagden de artsen dat zoveel mensen de aak eerst een tijdlang aankeken en pas ij hen aanklopten als het te laat was. Het ing dan natuurlijk vooral om de armen, vant onder hen vond de cholera de mees-e slachtoffers.
Zulke waarschuwingen hielpen toen even-veel of even weinig als tegenwoordig de aanbevelingen om veilig te vrijen of te stoppen met roken.

Het feit dat de "mingegoeden" te laat naar de dokter gingen - ondanks de krachtige reclame die er tijdens de epidemieën voor werd gemaakt - bewijst dat zij weinig vertrouwen hadden in de geleerde heren. Zij wisten natuurlijk heel goed dat de middelen die de dokters voorschreven in veel gevallen even weinig hielpen als hun eigen huismiddeltjes of de pillen, poeders en smeerseltjes van de kwakzalver.
Zij wilden ook niet naar het ziekenhuis. Dat was vooral bestemd voor de armen omdat welgestelden het zich konden veroorloven een arts en de nodige verpleging thuis te nemen. Om te voorkomen dat arme zieken in hun krotten krepeerden, waren ziekenhuizen gebouwd. Tot het einde van de eeuw vielen de zieken daar meestal in handen van ongeschoolde verplegers, terwijl ze bovendien vaak werden behandeld door studenten. Ze voelden zich proefkonijnen en bleven liever thuis. Daar heeft de cholera niet veel aan veranderd.

Er werden speciale cholerahospitalen opgericht want in de ziekenhuizen was niet voldoende ruimte en vreesde men besmetting. Maar wat de overheid en particulieren ook deden om de armen ervan te overtuigen dat zij het speciale hospitaal de best denkbare behandeling kregen, ze lapten tot het einde van de eeuw de goede adviezen aan de laars. De overheid kon niet meer doen dan aandringen, want de vrijheid van het individu werd niet zomaar aangetast.

Gebrek aan hygiëne

De commissie had uit Duitsland meer aanbevelingen en konklusies meegebracht. Een ervan was dat de ziekte kon worden voorkomen door hygiëne. Daar mankeerde zo het een en ander aan.
Men kan de onsmakelijkste voorbeelden vinden in de rapporten en verslagen van de "choleracommissies". Deze waren - op voorbeeld van het buitenland - overal ingesteld als er een epidemie dreigde of heerste. Ze coördineerden de maatregelen tegen de ziekte. Om de reinheid te bevorderen en de oorzaak van de ziekte op te sporen, onderzochten deze commissies de levensomstandigheden van de slachtoffers. Hun rapporten bevatten een stroom informatie over het leven in de eenvoudige buurten.

Eén voorbeeld is voldoende.
Omstreeks 1860 werd over een rijtje huizen in de Utrechtse wijk M opgemerkt: *'Deze woningen zijn zoo klein, dat men er zich bijna niet in kan bewegen. De vloer is belegd met straatsteenen. De hoofden raken bijna de pannen van het dak. Een schoorsteen ontbreekt. Een klein venster dat niet geopend kan worden, verschaft slechts een weinig onvoldoende licht. De bedstede beslaat een derde van de ge-*

REGELING
VAN DE
Genees- en Heelkundige Dienst
VOOR
BEHOEFTIGE EN MINVERMOGENDE LIJDERS,
gedurende het heerschen der Cholera
BINNEN UTRECHT.
Aanvangende op VRIJDAG 22 Junij 1866.
HOSPITAAL VOOR CHOLERALIJDERS
onder het oppertoezigt van
Dr. M. IMANS.
Geneeskundige: Dr. C. LENS.
Heelkundige: C. G. CRAMER.

De draagbaren voor het vervoer van lijders, zijn aan te vragen op de daartoe bestemde plaatsen (in het Zakkendragershuis in de Zakkendragerssteeg, aan het politie-bureau aan de Tolsteeg-barrière, aan het politie-bureau aan de Catharijne-barrière — des nachts bij de wakers van de brandspuit in de St. Annastraat en in het Cholera-hospitaal), als wanneer het vervoer dadelijk kosteloos door stadswerklieden geschiedt.

Wijk G.

De behoeftige of minvermogende ingezetenen van Wijk G, kunnen ter bekoming van Geneeskundige hulp voor alle ziekten en ongesteldheden zich dadelijk vervoegen bij de

Geneeskundigen **Dr. P. M. ADÈR,** Kromme Nieuwegracht, G. 353.
voor het overige gedeelte.

Dr. A. C. J. BRESLER, Neude, G. 119.
voor het gedeelte om de Neude tot het Janskerkhof en de Korte Jansstraat.

Heelkundige **F. RODELSTURTZ,** Voorstraat, H. 556.

Burgemeester en Wethouders der Gemeente Utrecht;
De Burgemeester,
N. P. J. KIEN.
De Secretaris,
H. G. RÖMER.

Gedrukt bij P. W. VAN DE WEIJER. Utrecht

Door middel van advertenties en aanplakbiljetten informeerde het stadsbestuur de bevolking over de maatregelen die tijdens epidemieën werden genomen. Op dezelfde manier werden adviezen verspreid en informatie over adressen waar men voor van alles terecht kon.

Het duurde tot ver na de Tweede Wereldoorlog voordat de achterbuurten in de Nederlandse steden echt werden aangepakt. Deze foto van de Utrechtse Hooipoort werd gemaakt tijdens de sloop in 1934. (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht neg. C 24.234)

heele woning. De buitenmuur is zoo slecht dat ze elk oogenblik blijkt in te storten. 't Plaatsje waarop de keukentjes uitkomen, is hoogst onzindelijk, met een vuile goot, zinkput en varkenshokken, in de nabijheid van een ellendig secreet'.

Van zo'n secreet (in het gunstigste geval een afsluitbaar huisje boven een beerput, zonder doorspoelmogelijkheid) moesten dan nog grote aantallen omwonenden gebruik maken ook. Niemand voelde zich ervoor verantwoordelijk, zodat ze meestal uitermate smerig waren en "onlijdelijk" stonken. Vaak stond de pomp er vlak naast en was het drinkwater in feite ondrinkbaar.
Het was bar en velen vroegen zich ongerust af, hoe in zulke omstandigheden mensen konden opgroeien tot volwaardige burgers. Kinderen leerden in de tweede helft van de eeuw op (armen)school hoe belangrijk hygiëne was. Maar breng zulke lessen thuis maar eens in praktijk, als daar onmogelijke toestanden heersen.
Op de scholen was het trouwens ook lang niet altijd botertje tot de boom. Neem nu de school op het Munsterkerkhof in 1855. Hij was alleen bereikbaar via een morsig steegje en telde ongeveer 80 leerlingen van 6 tot 12 jaar. Het sanitair bestond uit een urinoir en een secreet. Stromend water ontbrak, want pas in 1883 kwam er in Utrecht een waterleiding. Daarna duurde het nog tientallen jaren voordat alle huizen waren aangesloten.
Ook toen veel geleerden het erover eens waren dat de cholera werd veroorzaakt door een bacterie die werd verspreid via het drinkwater, waren de problemen dus nog lang niet opgelost. De overheid plaatste voordien al tonnen met redelijk drinkwater op een aantal plaatsen in de stad. Maar deze werden weggehaald zodra de epidemie voorbij was. En veel mensen bleven trouw aan het oude oppervlaktewater. Een pomp die door de overheid was afgesloten omdat er smerig water uitkwam, werd op het einde van de eeuw nog door de omwonenden opengebroken. Omdat ze niet ver wilden lopen naar een standpijp van de waterleiding? Of waren ze zo gewend aan de smaak dat ze geen ander water lustten?

Lessen uit het verleden?

Een slotvraag, want uiteindelijk moet er in dit nummer van Kleio ook ruimte zijn voor andere aangelegenheden. Hoe komt het dat de overheden niet veel voortvarender zijn opgetreden? Daar werd door artsen en vooruitstrevende burgers krachtig genoeg op aangedrongen.

Zo'n vraag is natuurlijk in zijn algemeenheid niet te beantwoorden. De houding van een conservatieve burgemeester en lokale problemen kunnen remmend hebben gewerkt. Een van de belangrijkste remmingen was natuurlijk het geldgebrek. Maar er was nog een reden om af te wachten: de verdeeldheid onder de geleerden. Tot het einde van de eeuw hebben zij elkaar fel bestreden, bijvoorbeeld over de oorzaak van de cholera. Zo hield de Duitser Von Pettenkofer bij hoog en laag vol dat Koch ongelijk had. De ziekte werd volgens hem veroorzaakt doordat onder bepaalde omstandigheden een onbekende gifstof kon ontstaan die langs onbekende wegen de ziekte kon veroorzaken. Om te bewijzen dat hij gelijk had, dronk hij een glas water met een hoeveelheid cholerabacteriën. Hij werd er nauwelijks ziek van. En dus kon de discussie voortduren.

Von Pettenkofer deed dit experiment in 1893. Hij is niet de enige onderzoeker geweest die in de loop van de eeuw levensgevaarlijke dingen deed om achter de oorzaak van de ziekte te komen. Intussen was de cholera in Nederland na 1866 geen echte dreiging meer. Waar dat aan lag, is niet goed vast te stellen. Er waren nog volop smerige achterbuurten in de steden. Wie denkt dat de ziekte verdween omdat het hygiënisch besef van de bevolking zo was toegenomen, is wel erg optimistisch. Dat is bij veel mensen nog steeds niet verbluffend groot.
Eerder is de verklaring dat de maatregelen van de overheid met meer kracht dan tevoren werden gehandhaafd. Men was er eerder bij en zag er nauwkeuriger op toe

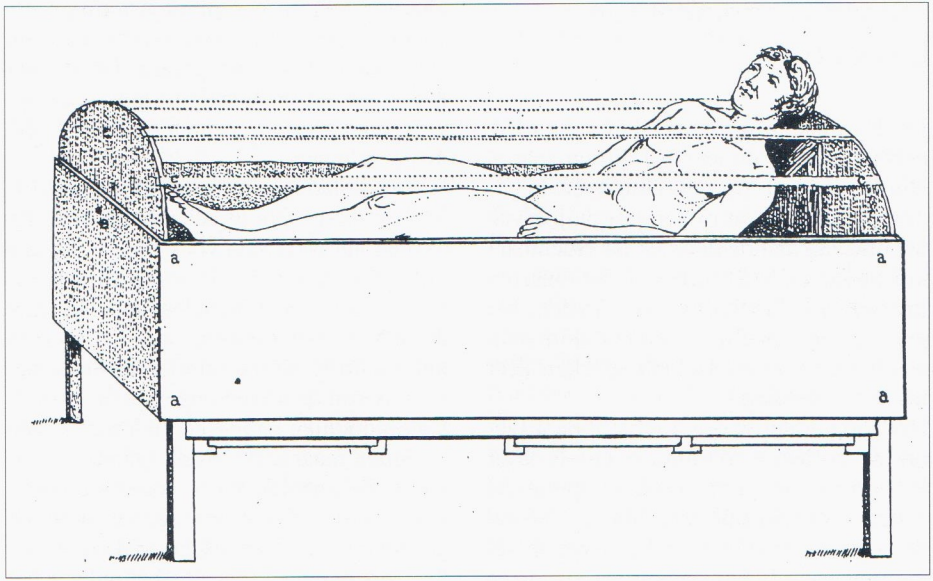

In 1831, voordat de cholera in Nederland was gearriveerd, ontwierp M. van Marum een "toestel van een eenvoudig en tot matigen prijs verkrijgbaar dampbad, bijzonderlijk ter behandeling van cholerazieken ingerigt en voorgesteld". (Algemeene Konst en Letterbode 1831, deel II p. 334-344.) Door de zieke sterk te verwarmen hoopte men de bloedsomloop te herstellen en daarmee de patient te redden. Over de zieke heen werd een kap van wasdoek geplaatst. Aan de onderkant van het dampbad was plaats voor bekkens, gevuld met heet water.

dat alles zoveel mogelijk verliep zoals het hoorde. Dat was hard nodig, want net als tegenwoordig gingen de meeste mensen gewoon hun gang als de eerste schrik voorbij was. Wij denken immers al gauw dat we zelf eigenlijk onkwetsbaar zijn! En we proberen ook in de moeilijkste omstandigheden zo gewoon mogelijk voort te leven.

Een onderzoek naar de cholera kan dus aantonen dat de ziekte helemaal geen scherpe aansporing tot nieuwe actie is geweest voor de overheden. Dat is op zichzelf een boeiend verschijnsel dat de onderzoeker aan het denken kan zetten. Zo kan ons inzicht in heden en verleden worden verdiept door vergelijking van wat wij (zouden) doen en hetgeen toen gedaan is.

Noten

1. P.R.D. Stokvis, *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog* (Zwolle 1987) p. 33. Zie voor een aantal andere vergelijkbare verwijzingen P.D. 't Hart, *Utrecht en Cholera 1832-1910* (Zutphen 1990) p. 276 noot 3.
2. Voor een uitgebreide literatuurlijst verwijs ik naar mijn *Cholera in Utrecht*.
3. Vgl. A. Corbin, *Pestdamp en bloesemgeur. Een geschiedenis van de reuk* (Nijmegen 1986). Zie ook 't Hart, *Cholera*, hoofdstuk vier.
4. *Algemeen rapport van de commissie tot het onderzoeken van den aard en de meest geschikte wijze van behandeling van den Aziatische Braakloop* (Den Haag 1832).